

*Karasszon István*¹

PAP LÁSZLÓ HELYE A TEOLÓGIA TÖRTÉNETÉBEN

ABSTRACT

The Theological Legacy of László Pap

In recent years much has been written about the history of the Reformed Church in Hungary. Beyond any doubt, L. Pap's tragic life is a specimen of faithful Reformed theologians and pastors who had to undergo much suffering in the 1950's. It has often been reiterated that L. Pap was a theologian of international quality and the Reformed Church suffered a great loss in 1958 when he was expelled from the Reformed Theological Academy of Budapest. The study concentrates on his theological formation first in Debrecen, later in the Netherlands and in Switzerland. It enumerates his teachers and friends in Hungary and abroad, his role in theological education and in the ecumenical movement. Though his time was not favourable to publication, his studies are evaluated in light of the international research. Finally, when he had to retire and to keep silence, he also had a characteristic view of the research of his time which was communicated to the author in private conversation. The carrier was broken, but the model prevails!

Keywords: Laszlo Pap (1908-1983), Professors of the Reformed Theological Academy of Budapest, History of the Reformed Church in Hungary, Old Testament Studies,

Számomra privilégium és megtiszteltetés volt és az is marad, hogy Pap Lászlóval többször beszélhettem. Sajnos kevesebbet, mint amennyit szerettem volna, s ma is kívánnék! Rengeteg emlékem van, ami nem direkté tőle származik, hanem

1 Prof. Dr. Karasszon István, református teológus-lelkész, a Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar Ószövetségi Tudományok Tanszékének tanszékvezető egyetemi tanára. karasszon.istvan@kere.hu

a tanítványaitól² – nyilván pozitív visszajelzések ezek, melyekről ő maga természetesen hallgatott. És az is sajnálatos, hogy a tanítványok közül is a legtöbben már nincsenek velünk. Jelen alkalmunk mindazáltal fontos esemény, hiszen a lényeg egy: a *salselet*, a láncolat ne szakadjon meg, hanem változatlanul folyjon tovább!

Mindenekelőtt próbáljuk meg Pap László teológiai személyiségét elhelyezni saját koordinátarendszerünkben! Erre tudtommal még csak kísérlet se született, jóllehet életútja szempontjából meglehetősen fontos.³ Pap László lelkészcsaládból származott; apja, s mindkét nagyapja református lelkész volt. Édesanyja, „Szentes nagyasszonya” híres volt erős akaratáról és tettekérségéről – amellet, hogy hét gyermeket nevelt fel. Sajnálom, hogy vele még kevesebbet találkozhattam, pedig de sokat kérdeznék ma tőle! De hát egy kezemen meg tudom számolni, hogy hányszor láttam, s mindössze kilenc éves voltam, amikor ő meghalt. Életútja azért az utódok hagyományozásában fennmaradt, én azonban édesapjáról is megkérdeztem volna, aki emberi számítás szerint nagyon korán, 1872-ben meghalt, így unokái nem ismerhették: Pap László 1908-ban született, nagyanyám 1899-ben, így hát tőlük semmit se tudhattam meg. Az egyháztörténeti lexikon azonban megőrökíti Gonda László nevét és művét: igen, a 19. század egyik kiemelkedő liberális teológusa volt, aki iskolát alapított, irodalmi köröket szervezett, majd Békésen Kossuth-párti képviselő is lett. Hangsúlyoznunk kell: a „liberális” szót nem a mai értelemben használjuk, hiszen a 19. században egészen mást jelentett ez a szó. Teljes egyenjogúságot mindenkinek (a mindenki szóban főként a zsidóságnak volt jelentősége), a művelődés előmozdítását – és mellette bibliatudományokat is, hiszen Gonda László (1831–1872) tudomásom szerint az első volt Magyarországon, aki Herder zsoldárkommentárját népszerűsítette. Lánya, Gonda Júlia (1869–1964) ezt a vonalat erősítette férjével, Pap Lajossal (1860–1945) Szentesen; iskolaépítő tevékenységéről mindmáig megemlékeznek. Nyilvánvaló, hogy Pap László is ebben a légkörben nőtt fel, amit csak elmélyített debreceni tanulmánya: Kállay Kálmán (1890–1959), a debreceni egyetem híres ószövetségese még az

2 Hálások lehetünk Szakács Sára rendezőnek az „Érték és mérték” című dokumentumfilmért (2010–2020), ahol Pap László sok tanítványa megszólal. Bizony sokan eltávoztak már közülünk, úgyhogy a film szinte az utolsó pillanatban készült!

3 A bőség zavarával nem küszködünk ugyan, mégis van szekunder irodalom Pap László életművéhez. Elsőként természetesen visszaemlékezését említsük meg, hiszen ez fontos egyháztörténeti dokumentum: *Tíz év és ami azután következett 1945–1963*, Bern/Budapest: EPMSz, 1992. A volt diákok emlékezetét örökíti meg a Horváth Erzsébet és Komlói Péter által szerkesztett kötet: *Máig ható múlt. A Budapesti Református Teológiai Akadémia hallgatói az 1956-os forradalomban*, Budapest, 2016.

Jómagam is próbálkoztam néhány megközelítéssel: Pap László portréja 1908–1983, in: *Akiknek hálások lehetünk. Miniatúrák a közelmúlt ószövetségi kutatóiról*, Szentendre, TPM, 2014, 55–66. A személyét és szolgálatát méltatlanul illető valótlanságokat próbáltam eloszlatni cikkemben: Pap László 1956-ban, *Confessio* 43(2019/3), 90–100.

Jegyezzük meg, hogy a Károli Gáspár Református Egyetem ápolja Pap László emlékét: a Hit tudományi Karon Szabó Zoltán, a Bölcsészettudományi Karon Lakosi Katalin írt róla iskolai dolgozatot, ami mutatja, hogy a mai akadémiai közösség tisztában van Pap László jelentőségével.

1930-as években is a legjobb diákjai között tartotta őt számon. Ugyanez a vonal erősödött meg a peregrináció során, hiszen az utrechti Herman Theodor Obbink (1869–1947), debreceni tiszteletbeli doktor, híres volt vallástörténeti kutatásairól, amit az exegézisben is fölhasznált. Még inkább jellemző a zürichi Ludwig Köhler (1880–1956) hatása, akivel Pap László végig barátságban is maradt. Igen, a híres Köhler–Baumgartner lexikon szerzőjével van dolgunk, akit Svájcban így jellemeztek: „kirchlich liberal”. Kicsit meghökkentem erre a kijelentésre, de meg is magyarázták: nézd, ő egyetemi tanár volt, de megtartotta azt a szokását, hogy kis falukban rendszeresen felkereste volt tanítványait, hogy prédikáljon. Aztán élete végén kiadott egy könyvet, sűrű bocsánatkérések közepette: „Nöte und Pflege des innern Lebens”⁴ (1945), egy lelkigondozás-tant. Írja, hogy ő nem „szakember”, hiszen inkább az arab dialektusokkal foglalkozik, de negyven évig magánlakásán lelkigondozói tevékenységet is folytatott; nem akarja tapasztalatait sírba vinni...

Elnézést kérek azért, hogy talán hosszabb ideig beszéltem arról, mit is jelent ez az „egyházi és liberális”, de ma már nálunk talán kevésbé érthető a kifejezés, hiszen a kommunista idők alatt egyszerűen kivesszett ennek nyoma, s ma már nem is értjük, hogy a kifejezés két tagja hogyan fér össze. Viszont tény, hogy Pap László ebben a légkörben nőtt fel, ebben lett világhíres, és talán ezzel is magyarázható, hogy később Ravasz Lászlóval olyan jól megtalálták a közös hangot: Ravasz László is ehhez az irányzathoz tartozott⁵; egyházépítő tevékenysége tagadhatatlan, csakúgy, mint neokantiánus filozófiája, de gyakorlati teológiája is.

Az érdekesség mármost az, hogy amikor én találkoztam Pap Lászlóval, akkor már egy egészen más képet mutatott – igaz, itt már az 1970-es évekről, illetve még későbből beszélek. Tisztán előttem van, hogy amikor doktori disszertációm tervéről beszélgettünk, a helyeslés mellett fölvettem a kérdést: az exegetikai módszertan terve és kivitelezése rendben, de hogyan akarod kötni a módszertant az egyházhoz? Kicsit zavarba hozott ezzel a kérdéssel, hiszen a módszertannak éppen az a lényege, hogy objektívál, s adott esetben egyházon kívül állók számára is plauzibilis eredményre vezet. Nem tudtam mást mondani, mint amit ma is mondanék: az írásmagyarázat mindenki számára hívogató tudomány, de az egyházban otthon van. Ha olyan eredményre vezetne, ami csak az egyházon belül érvényes, akkor

4 Zürich, Zwingli Verlag, 1945.

5 Örülök, ha erről az egyházi liberalizmusról most már lehet beszélni félelem és féltreértés nélkül – s remélhetőleg senki nem politikai szitokszóként használja ezt a kifejezést. Lásd LITERÁTY Zoltán: Téttel bíró prédikáció. Ravasz László néhány gondolata prédikálásról, retorikáról és médiáról, in: Kiss Réka–Lányi Gábor (szerk.) *Ravasz 100. Püspöki jelentések. Előadások Ravasz László püspöki beiktatásának 100 éves évfordulója alkalmából. Ravasz László püspöki jelentései 1922–1948*, Budapest, Dunamelléki Református Egyházkerület–KRE HTK Egyháztörténeti Kutatóintézet–Kálvin Kiadó, 2023, 29.

Literáty Zoltánnak igaza van: érdemes összehasonlítani Ravasz László prédikációit és prédikáló stílusát a svájci liberális A. R. Vinet könyvével (*Homilétique ou Théorie de la prédication*, 1853). A hasonlóságok szembeötlők, csupán annyi a különbség, hogy Vinet Svájcban soha nem tudott akkora hatást elérni, mint Ravasz László Magyarországon.

az egyház és a Biblia kapcsolata Münchhausen-effektusra utalna: *incurvatus in se ipsum*, önmagába kanyarodna vissza. Kedvesen bólintott, de láttam, hogy nincs meglegedve... A kérdésből azért világosan kiderül, hogy Barth Károly hatása érvényesült később gondolkodásában, amit mondott is: nem véletlen, hogy Barth „Kirchliche Dogmatik”-nak nevezte művét. Ha valaki végigolvassa Pap László visszaemlékezéseit, akkor látja, hogy kapcsolata Barth-tal inkább dialektikus volt, jöllehet Barth megpróbált érte is közbenjárni. Pap László nem lett „barthianus”, de alapvetően helyeselt Barth alapelvének, az egyház és teológia kapcsolatának.⁶ Ezzel együtt: nem volt kritikátlan sem. Emlékszem, egyszer idéztem neki Barth kijelentését a baseli katedrán: a liberálisok úgy eltűntek, mint az utolsó mohikán. Pap László derűsen fölnevetett, s csak ennyit mondott: „Ahogy ő azt gondolja...” Barthianizmus, de nem kritikátlanul, főleg azt látta világosan, hogy Barth teológiájával mennyire vissza tud élni a kommunizmus és a kommunista egyházvezetés. Hasonló gondolatokat fogalmazott meg nekem Barth fiatalkori tanítványa és barátja, Török István (1904–1996) is. – A másik gondolat ismét nagyon fontos Pap László életében: köztudott, hogy a hagyományos liberális gondolkodás sokszor vádolható individualizmussal. Bizonytalán személyes barátságunk is szerepe volt itt, de Willem Visser ’t Hooft (1900–1985) gondolkodása nagy befolyással volt arra, hogy Pap László közegyházi szerepet is vállalt, főként pedig arra, hogy milyen helyet foglalt el az egyházvezetésben. Sajnos nincs információm arról, hogy mikor került kapcsolatba Visser ’t Hoofttal; ez talán kiderül abból a holland levelezésből, aminek kutatására ezután kerül sor. Rendszeres kapcsolatunk mindenesetre akkor volt, amikor Visser ’t Hooft Genfben élt, s a figyelmes olvasó láthatja is, hogy Pap László gondolataiban enyhe hangsúlyeltolódás is érezhető: nem annyira a keresztyének egysége a hangsúlyos nála, mint inkább az egyházak közössége. Ebben talán inkább a svájci motívum lehetett hangsúlyos, nem annyira a holland, bár Visser ’t Hoofttal mindig hollandul beszélt. A svájci ökumenizmust⁷ mindenesetre zürichi barátja és iskolatársa révén ismerhette meg, és gyakorolta is: Richard Staehelin

6 Egy szó erejéig jegyezzük meg, hogy Magyarországon egészen más funkciója és formája volt a teológiai irányzatoknak a két világháború között, mint például Svájcban. Baselban egy lelkész panaszaként mondta, hogy szerinte tönkretette az egyházi életet a teológiai irányzatok egymás közötti harca (ő úgy fogalmazott: a „liberálisok” és a „pozitívak”). Teológiailag talán előny volt, hogy az egyetemen egy új öszövetségi tanszéket hoztak létre egy alapítvány segítségével: Walter Baumgartner (1887–1970) mellett megjelent Walter Eichrodt (1890–1978), a nyelvész mellett a teológus. A lelkész szerint azonban a keresztyén üzenet hitelképessége csorbult.

A Ravasz László és Baltazár Dezső közötti különbség eléggé ismert, szükségtelen róla sokat beszélni. Pap László és Ravasz László szoros kapcsolata szintén köztudott. Anyai nagyapám, Irlanda Dezső (1899–1970, magyarcsanádi, majd öcsödi lelkész) legalább olyan közel állt Baltazár Dezsőhöz, mint Pap László Ravaszhoz. Kettejük között nem hogy vita nem volt, hanem kifejezetten szívélyes kapcsolatban álltak, s egymás nézeteit, álláspontjait teljes megértéssel osztották.

7 A svájci ökumenizmusról, főként a svájci protestáns segélyszervezet kialakulásáról jól informál H. RUSTERHOLZ: „...als ob unseres Nachbars Haus nicht in Flammen stünde”, Zürich, TVZ, 2015. c. könyve, amely megemlékezik Ernst Staehelin munkájáról is a Hilfswerk der Evangelischen Kirchen der Schweiz (HEKS) megalapítása előtt. Természetesen ez a munka az alapítás után is folyt!

neve nyilván az ősi svájci tudós-lelkész dinasztiával kötött egységbe bennünket, ami hosszú ideig megtartó erőnek is bizonyult. A Staehelin-testvérekkel (Richard Steinben, testvére, Ernst Seengenben volt lelkész⁸) felhőtlen volt kapcsolata; igaz, kritikátlan itt sem volt: H. Hellstern esetében keserűen említette, hogy a személyes érzelmek néha ott is befolyásolják az igazságérzetet. A HEKS igazgatója ui. az 1970-es években úgy tűnt, hogy igazolni látszott a kommunista egyházpolitikát. Megfogalmazhatjuk a különbséget is Pap László és a holland-svájci iskolája között: Visser 't Hooft számára „A világ volt a gyülekezetem” (Die Welt war meine Gemeinde⁹ – ez az önéletrírásának a címe); mindennek tanulsága ott van Pap László működésében is, de ez a működés (talán a perc adta feladatok miatt) mindig lokális, konkrét helyzetre vonatkoztatott.

Összességében azt mondhatjuk, hogy Pap Lászlót rendkívül sok hatás érte, s mindegyiknek megvolt a maga jelentősége. Ha mindent egybevetünk, talán leginkább eklektikusnak mondhatjuk teológiai nézetét, amely mindenből megpróbálta átvenni, ami a konkrét, magyarországi református helyzetben használható, s végig érezhető rajta az eredetek, a délföldi református kegyesség hatása.

Ismételten mondom: sajnálom, hogy soha nem lehettem hallgatója Pap Lászlónak, s ilyen irányú ismereteim csak áttételesek: tanítványai mondták el, néha utánozva sajátos hanghordozását. Viszont ami meglepett ebben, az nem annyira a tartalom volt, hanem inkább a tanítás plaszticitása. Egy közismert példát hozok: általában tudott dolog, hogy az 1Móz 1–2,4a és az 1Móz 2,4b–25 két teremtéstörténet, két különböző kor és szerző műve. Természetes, hogy ez is szerepelt Pap László oktatásában. Egyik tanítványa szerint ezt úgy mondta el, hogy szemmel látható: a második teremtéstörténet sokkalta egyszerűbb, paraszti szemléletet tükröz, míg az első egy szisztematikus, sőt rendszerező célzatú munka – ha tehát valaki csak figyelemmel olvassa el a két történetet, a kettő különbözősége szembeötlő. Az is természetes, hogy a primitívnek tartott történetet korábbra, a bonyolultat későbbre datálta Pap László, a kor tudományának megfelelően, még ha ma egy kicsit másként is látjuk a dolgot.¹⁰ Viszont érdekes, hogy ahogy áttekintjük a kor kommentárirodalmát, úgy ilyen egyszerű és meggyőző módon csak W. Zimmerli ábrázolta a kutatás eredményét 1943-ban megjelent magyarázatában. Sajnos soha

8 Kénytelen vagyok helyesbíteni a „Tíz év és ami utána következett” függelékének adatait a 402. lapon: Ernst Staehelin volt Seengenben, és Richard Staehelin volt Steinben lelkész. Számomra meglepő, hogy a főszöveg is téved a 167. lapon, hiszen Pap László igen szívélyes kapcsolatban volt e két lelkésszel – tudomásom szerint Richard Staehelin egyik gyermekének a keresztpapja is volt. Egyébként korrekt az adat: 1956 októberében Ernst Staehelin valóban trombózással került kórházba (fia, Rudolf Staehelin telefonos megerősítése alapján).

9 München, Piper Verlag, 1972.

10 Ez a magyarázat legalább 150 évig uralta az exegetikai közvéleményt, s csupán az utóbbi években merült fel ellenkező vélemény. Az érveket megpróbáltam összegezni cikkemben: Időrend a Tórában – az Őstörténet példáján bemutatva, in: Csorba Dávid–Homoki Gyula–Rácsokné Fügedi Zsófia–Szatmári Emília (szerk.): „... És az igazság lesz majd a mérce.” *Tisztelegő írások Szatbmáry Béla professzor úr 65. születésnapjára*, Sárospatak, Hernád, 2021, 49–61. *Lis sub iudice est!*

nem beszéltem Zimmerliről Pap Lászlóval – pedig ez is érdekes lett volna, hiszen a graubündeni születésű, paraszti származású tudós előbb Zürichben¹¹, aztán Göttingenben tanított. Személyes találkozás is lehetett tehát köztük, de azt elképzelhetetlennek tartom, hogy a zürichi diák Pap László ne ismerte volna a Zürcher Bibelkommentare sorozatban megjelent kötetet.

Pap László ószövetségi kutatásairól másutt szóltunk már; ismétlésekbe nem kívánunk bocsátkozni. Inkább utaljunk arra, hogy eredményei milyen kutatástörténeti összefüggésben születtek meg – és ennek megfelelően milyen jelentőségűek voltak. Köztudott, hogy az 1910-es, majd 1920-as évek során hatalmas fordulat állt be a bibliai írásmagyarázat módszerében, hiszen a korábbi történeti kritika mellett megjelent a forma- és műfajkutatás is. Csupán megjegyzem, hogy magyar diákok hallgatták ugyan azokat a kitűnő német tudósokat, akik e fordulatban élen jártak (H. Gunkel, R. Bultmann), érdekes módon egyikük se vette át az új eredményeket. Pap László nem tartozott e csoportba, hiszen se T. Obbink Utrechtben, se L. Köhler Zürichben nem állt az újabb irányzat mellé, hanem a korábbi nyelvészeti és vallástörténeti módszerrel dolgozott. Ennek hátterén kifejezetten érdekes, hogy egy fiatal magyar tudós, a maga alig 23 évével, rögtön a kutatás elejére ugrik, s úttörő lesz benne! Hol rejlik ennek titka? A válasz egyszerűbb, mint gondolnánk: Kállay Kálmán (1890–1959), debreceni tanára viszont rögtön látta az új kutatás jelentőségét, s H. Gunkel 1926-os jelzettel ellátott zsolnárkomentárját már az első részletek megjelenésekor megvette, átdolgozta – ezt saját példánya bizonyítja. Pap László már teli zsákkal érkezhetett Utrechtbe, ahol az új formakritikai módszer egyik gyermekbetegségét tárgyalta. Miként ismeretes, e módszerben a *punctum saliens* nem a formák és műfajok megállapítása, hanem azoknak az élethelyzethez („Sitz im Leben”-hez) kötése. Ebben S. Mowinckel járt élen, s vallotta, hogy az ún. „trónralépési zsolnárok” élethelyzete az újévünnepek liturgiája, amit a babiloni *akitu*-ünnepek mintájára ünnepeltek meg. „Az izraelita újévünnepek” (németül 1933, magyarul 1939) azt vizsgálja, hogy ilyen ünnepek létezett-e Izraelben, illetve ennek hátterén érthetők-e a zsolnárok – és nemleges választ ad a kérdésre. Maga Gunkel ugyan nem ismerte Pap László disszertációját, de hasonlóan nyilatkozott: szerinte is az említett zsolnárok magyarázata inkább eszkatológikus¹²; majd Mowinckel maga is visszavonta tételét.

A nagy kérdés mármost az, hogy ha valaki külföldről visszatér ilyen siker után, a holland királynő kitüntetésével, akkor mi lesz vele idehaza? 1939-től intézmé-

11 W. Zimmerli (1907–1984) 1930-ban fejezte be tanulmányait Zürichben, azután Göttingenbe távozott, ahol J. Hempel és A. Rahlfs mellett dolgozott. A nemzetiszocializmus előretörésekor hazatért Svájcba, s 1935-től a Zürichi Egyetemen dolgozott (1938-ban választották professzor-rá). 1951-től azonban a Göttingeni Egyetem ószövetségi professzora nyugalomba vonulásáig – Pap László 1930 előtt ismerhette már őt Zürichben.

12 A kultikus, ill. eszkatológikus magyarázat dilemmáját mutattam be a 47. zsolnárok esetében – természetesen értékelve Pap László tudományos teljesítményét is: Gunkel vagy Mowinckel? A 47. zsolnárok, *Református Egyház* 48(1996), 128-130. A dilemmát redakciókritikai módszerrel próbálok megoldani; ez már az újabb kutatás eredménye, ami 1932-ben még nem volt a tudósok látókörében.

nyünk tanára Pap László, 1948-tól 1957-ig igazgatója is; nyilván belekerül az egyházi és közéleti forgatagba, amiről most nem kell szólnunk. Oktatási tevékenysége, intézményszervező munkája, közegyházi tevékenysége egyértelműen a legmagasabb szinten állt, de nyilván az idejét is elvette. Kurzusai a legmodernebb ismereteket próbálták közölni, ide értve még a régiség-tani kérdéseket is, amelyeket főleg izraeli útja során sajátított el. Ha ebből kiemeljük a 2008-ban újra megjelent Ószövetségi biblica theologia tankönyvét 1947-ből, akkor annak kutatástörténeti jelentősége van. Első sorban azért, mert a formatörténeti iskola egyáltalán nem írt bibliai teológiát, sőt vallotta, hogy az szükségtelen – lásd Debrecenben Varga Zsigmond (1886–1956) munkásságát, aki csak általános és bibliai vallástörténetről beszélt. Pap László érezte a szükségét, s ehhez tanárának, L. Köhlernek az iránymutatását követte. Taglaltuk, hogy nem szolgálai módon vette át Köhler ismereteit, hanem kritikával: több ponton eltér tőle, s érdekes módon pont olyan kérdésekben, ahol a későbbi kutatás Köhlerrel nem igazolja. A nagy kérdés azonban, hogy aki a formakritika élén járt fiatal korában, hogyan tudja az újabb nagy fordulatot követni: a tradíciókritika megjelenését. Sajnos a fordulat pontosan megmondható: G. von Rad teológiájának első kötete 1957-ben jelenik meg, a második 1960-ban.¹³ Ez a kor már kívül esik Pap László aktív életén! Saját bevallása szerint tíz évig még hitt abban, hogy a józan ész szerint rendeződnek majd közegyházi dolgaink, de azután belátta, hogy ez már az ő életében nem történik meg. Ismét csak annyi marad, hogy beszélgetéseink rövid, elejtett részeire emlékezzem: pontosan tudta és értette, hogy mi történik, jól érzékelt az előrelépést a tudományban, de aktívan már nem vett benne részt. Aki ismeri az 1960-as évek Magyarországnak publikációs lehetőségeit, ezen egyáltalán nem csodálkozik. Ezekben az években még megpróbálta szorgalmazni a Czeglédy–Hamar–Kállay által kiadott Bibliai lexikon (1931) új kiadását – ám ez is jócskán váratott még magára, hiszen mindez majd csak az 1990-es években történhetett meg, s akkor is csak ifj. Bartha Tibor szerkesztésében.¹⁴ Ha Pap László 1963-ban nyugdíjba vonul, az mindent elmond: valakit és valamit nagyon nem használtunk, aki és ami pedig világszínvonalon is megállta helyét, s képes volt nemcsak a nemzetközi irodalom recipiálására, hanem annak

13 Örülünk annak, hogy ez a mű magyarul is olvasható: *Az Ószövetség teológiája I–II*, Budapest, Osiris, 2007. – G. von Rad stílusa, meggyőző érvelése talán ma már természetesnek tűnik, s a mai olvasó nem is érti: miért is lehetne másként? A kutatástörténeti fordulat megértéséhez vö. ábrázolását: *Az Ószövetség regénye. Sugárutak és zsákcukák a kutatástörténetben*, Budapest, L'Harmattan, 2011, 214–215.

14 Csupán a korszellem felidézése céljából említsük meg: az már szinte természetesnek tekinthető, hogy az 1967-ben megtartott „Jubileumi Zsinat” (amely határozatba foglalta a Jubileumi Kommentár kiadását), az új bibliamagyarázat tervezetéből teljesen kihagyta az ország legjobb exegetáját. Az ötletgazda azonban, Pákozdy László Márton – aki szintén meghatározó volt Magyarországon, s nem csak az Ószövetség magyarázatában – szintén kimaradt a szerzők sorából! Ezzel persze nem akarjuk kisebbiteni az első teljes bibliakommentár szerzőinek értékeit, de tény, hogy vannak igen gyenge darabjai is az első kiadásnak – sajnos, éppen a zsolnárok magyarázata is ide tartozik, amit majd csak a második kiadás (1995) korrigál.

továbbfejlesztésére, illetve magyar helyzetre alkalmazására is. Tanuljunk tőle, s ami életútját illeti: tanuljunk belőle!

IRODALOM

- HORVÁTH Erzsébet–KOMLÓSI Péter: *Máig ható múlt. A Budapesti Református Teológiai Akadémia hallgatói az 1956-os forradalomban*, Budapest, 2016.
- KARASSZON István: *Az Ószövetség regénye. Sugárutak és zsákutcák a kutatástörténetben*, Budapest, L'Harmattan, 2011.
- KARASSZON István: Gunkel vagy Mowinckel? A 47. zsoltár, *Református Egyház* 48(1996), 128-130.
- KARASSZON István: Időrend a Tórában – az Őstörténet példáján bemutatva, in: Csorba Dávid – Homoki Gyula – Rácsokné Fügedi Zsófia – Szatmári Emília (szerk.): „... És az igazság lesz majd a mérce.” *Tisztelegő írások Szathmáry Béla professzor úr 65. születésnapjára*, Sárospatak, Hernád, 2021, 49–61. *Lis sub iudice est!*
- KARASSZON István: Pap László 1956-ban, *Confessio* 43(2019/3), 90–100.
- KARASSZON István: Pap László portréja 1908–1983, in: *Akiknek hálásak lehetünk. Miniatúrok a közelmúlt ószövetségi kutatóiról*, Szentendre, TPM, 2014, 55–66.
- KÖHLER, Ludwig: *Nöte und Pflege des innern Lebens*, Zürich, Zwingli Verlag, 1945.
- LITERÁTY Zoltán: Téttel bíró prédikáció. Ravasz László néhány gondolata prédikálásról, retorikáról és médiáról, in: Kiss Réka – Lányi Gábor (szerk.) *Ravasz 100. Püspöki jelentések. Előadások Ravasz László püspöki beiktatásának 100 éves évfordulója alkalmából. Ravasz László püspöki jelentései 1922–1948*, Budapest, Dunamelléki Református Egyházkerület – KRE HTK Egyháztörténeti Kutatóintézet – Kálvin Kiadó, 2023.
- PAP László: *Tíz év és ami azután következett 1945–1963*, Bern/Budapest: EPMSz, 1992.
- RAD, Gerhard von: *Az Ószövetség teológiája I–II*, Budapest, Osiris, 2007.
- RUSTERHOLZ, H.: „...als ob unseres Nachbars Haus nicht in Flammen stünde”, Zürich, TVZ, 2015.
- VISSER ³T HOOFT, Willem A.: *Die Welt war meine Gemeinde*, München, Piper Verlag, 1972.